

मराठेकालीन सामाजिक संस्था

प्रा. डॉ. अशोक गंगाराम अंभोरे

इतिहास विभाग प्रमुख

तोष्णीवाल कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, सेनगांव ता. सेनगांव जि. हिंगोली.

प्रस्तावना:

मराठेकाळात शिवकाळ व पेशवेकाळाचा समावेश होतो. मराठेकाळात जी सामाजिक परिस्थितीमध्ये जातीव्यवस्था अपृथक्ता, स्त्रियांची परिस्थिती होती तीच परिस्थिती पेशवेकाळातही अस्तीत्वात होती. कारण, धर्मशास्त्राच्या नियमानुसार सामाजिक रितीरिवाज पाळले जात असत. जातीव्यवस्था ही भारतीय समाजाचा स्थायीभाव आहे. दहाव्या भातकापासून सामाजिक विघटन जोरदारपणे झाल्याचे दिसून येते. ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्र आणि अतीशुद्र ही व्यवस्था टिकून होती. प्रत्येक जातीमध्ये उपजातीच्या निर्मितीमुळे जातीजातीत श्रेष्ठ व कनिष्ठ वाद निर्माण होऊन सामाजिक संतुलन बिघडून फुटीरतेला खतपाणी मिळाले. तसेच जातीजातीत विषमता निर्माण झाली त्याचप्रमाणे वतनदारी पध्दती, गुलामगिरी पध्दती, बलुतेदारी पध्दती, वेठबिगारी, सतीप्रथा व सणसमारंभ पध्दती, विवाह पध्दती मध्ये सुध्दा बदल होत गेले म्हणून मराठेकालीन सामाजिक संस्थांचा शोध घेण्याचा प्रस्तुत शोधनिबंधामध्ये प्रयत्न दिसून येतो.

शोधनिबंधाची उद्दिष्ट्ये:

1. मराठेकालीन सामाजिक संस्थांचा अभ्यास करणे.
2. मराठेकालीन बदलत गेलेल्या सामाजिक स्थितींततराचा आढावा घेणे.
3. मराठेकालीन सामाजिक संस्थाना धार्मिक चालीरितीच्या संदर्भात महत्वाच्या स्थानाचा भोध घेणे.

तथ्य संकलन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी दुय्यम संदर्भ साधनाचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत शोध निबंधासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पध्दतीचा उपयोग करण्यात आलेला आहे.

मराठेकालीन ग्रामसंस्था:

मराठेकाळात जातीव्यवस्था ही सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक घडामोडीचा केंद्रबिंदु म्हणजेच खेडे होय यालाच ग्राम असे म्हणतात. जुन्या खेडयाला बुदक तर नविन खेडयाला खुर्द म्हटले जाई, कसबा म्हणजे बाजाराचे गाव असे. खेडयाचे एक पांढरी म्हणजे वस्तीचा भाग आणि काळी म्हणजे लागवडीचा भाग असे दोन भाग पडत असे गावामध्ये चार सत्ता अस्तीत्वात होत्या 1) दिवाणसत्ता म्हणजे यात हवालदार व कारकून यांचा अंतर्भाव असे 2) गोत सत्ता याला गोतसत्ता किंवा ग्रामसत्ता असे म्हणत 3) सत्ता यात ज्ञानीसत्ता किंवा धर्मसत्ता याचा समावेश होत असे तर 4) व्यापारी सत्ता यामध्ये सर्व सत्ताचे व्यवहार समाजातील जातीव्यवस्थेशी निगडीत होते.

मराठेकालीन जातीव्यवस्था:

शिव काळात जातीव्यवस्था तपासताना तीचे स्वरूप ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य, भुद्र आणि अतिशुद्र असे होते. यामध्ये ब्राम्हणाचे स्थान सर्वाच्च मानले जाई, त्यानंतर क्षत्रीय, वैश्य आणि शुद्र तसेच सर्वात भोवटचे स्थान म्हणजे गावाबाहेर वस्तीत असलेले असे स्वरूप होते. या सर्व जातीत उपजाती

निर्माण झालेल्या दिसतात. तसेच जातीत उपजातीत श्रेष्ठ व कनिष्ठ पणासुध्दा येतो. त्याच प्रमाणे पेशवे काळात सुध्दा समाजजीवनावर व जातिव्यवस्थेवर फारमोठा प्रभाव असल्याचे दिसते. शिवकालात कुठल्याही एकाजातीचे वर्चस्व नव्हते तर पेशवेकाळात ब्राम्हणाचे म्हणजेच चितपावण ब्राम्हणाचे वर्चस्व वाढलेले दिसून येते. म्हणजेच पेशवेकाळापेक्षा पेशवेकाळात जातीव्यवस्था जास्त ताठर झालेली दिसते.

मराठेकालीन अशुभ्यता:

मराठेकाळात जाती व्यवस्थेमध्ये ब्राम्हण, क्षत्रीय, वैश्य व शुद्रा बरोबरच पाचवा वर्ण समाजव्यवस्थेमध्ये दिसतो तो म्हणजे अत्यंज, चांडाळाचा, अशुभ्यता किंवा अतिशुद्राचा शुद्रांना वरील तीन वर्णांची सेवा करण्याचा शास्त्रानुमते अधिकार दिला होता. परंतु अतिशुद्रात महाराष्ट्रात त्यावेळी महार, मांग, चांभार यांचा समावेश होता हे बलुतेदारी संस्थेत खेडयाची सेवा करताना दिसतात पण पेशवेकाळात अप्रश्य जातीवर अनेक सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतीक बंधने लादण्यात आली होती. पेशवाईत महाराच्या गळ्यात मडके आणि कमरेला झाडु बांधण्यात आला होता. अशुभ्यताचा स्पर्श, सावली याचा उच्चवर्णीयांना विटाळ होत असे. त्यांना ठरावीक वेळेतच गावात प्रवेश मिळत असे. अतिशुद्राला फक्त उच्चवर्णीयाची सेवा करणे व हिन व्यवस्थेमध्ये राहणे भाग पाडल्याजात असे.

मराठेकालीन वतनदारी:

वतनदारी संस्था ही मुलतः सामाजिक आणि आर्थिकसंस्था आहे वतनदार असणे समाजात प्रतिष्ठेचे मानले जात असे. तसेच व्यक्तीच्या राजकिय, सामाजिक व आर्थिक प्रगतीचा वतन म्हणजे मापदंड समजला जात असे समाजातील दर्जा आणि प्रतिष्ठा वतनावरच ठरत असे यामुळे मराठा काळात वतन आणि वतनदाराला फारच महत्व प्राप्त झाले होते. वतनदाराचे परगणा वतनदार, गाव वतनदार, पेठेचे वतनदार व इतर वतनदार असे प्रकार पडलेले होते. शिवकाळात जे महत्व देशमुख वतनदाराला होते तेच महत्व पेशवेकाळात सुध्दा होते. थोडक्यात वतनदार म्हणजे ग्रामसंस्थेने पोसलेला ज्याला गावाच्या सेवेच्या बदल्यात मोबदला म्हणून रोख पैसे व वस्तुमिळत असत. त्याचबरोबर त्यांना परंपरेनुसार काही हक्क आणि मानपान मिळत असत.

मराठेकालीन बलुतेदारी:

मराठेकाळात बलुतेदारांना ग्रामसेवकही म्हणत असत. बलुते आणि वतने वंश परंपरेने चालत आलेली असत. बलुतेदाराच्या जोडीला आलुतेदारांचा सुध्दा वर्ग असे. गावामध्ये बारा बलुतेदार व अठरा आलुतेदार असत. त्यांना गावाची सेवा करावी लागत असे. हीच पध्दत पूढे पेशवेकाळातही फारसा बदल न करता अस्तीत्वात होती. थोडक्यात बलुतेदार हे न्यायदान व्यवस्थेत यांचे स्थान महत्वपूर्ण असे.

मराठेकालीन वेठबिगारी:

मराठे काळात वेठबिगारीची प्रथा अस्तीत्वात होती. मुस्लमाना काळ पासून ते पेशवाईच्या अस्ता पर्यंत ही प्रथा समाजात चालू होती. मराठेकाळात वेठबिगार करवून घेण्याचा अधिकार सरकार म्हणजे छत्रपती यांना होता. तसाच अधिकार

पेशवेकाळात सरदार, दरकदार, प्रशासकिय अधिकारी, वतनदार, ईनामदार, शेकासेदार, मोकादम, किंवा पाटील, देवस्थानचे प्रमुख, निरनिराळ्या पेठाचे अधिकारी, देशमुख, देशपांडे इत्यादींना होता. तसेच पेशवेकाळात वेठबिगारी सरकारतर्फे लादली जात असे गावगाड्यातील शुद्रजाती, अतिशुद्र जाती आणि तत्सम जातीवर वेठबिगारी लादली जात असे. संपुर्ण गावच्या पाटील व सरकारी अधिकारी यांना वेठबिगारीच्या संदर्भात आज्ञा पाळावी लागत असे.

मराठेकालीन गुलामगिरी:

प्राचीन काळापासून भारतीय समाजात ही गुलामगिरीची प्रथा अस्तीत्वात आहे. मराठेकालीन संदर्भ साधनापेक्षा पेशवेकाळात संदर्भ साधने जास्त प्रमाणात उपलब्ध आहेत. गुलामामध्ये पुरुश, लहान मुले, तसेच स्त्रीयांमध्ये मुली, कुणबीनी बटिक, व वेश्या व्यवसाय करणाऱ्या स्त्रीयांचा समावेश होत असे. युध्दात पकडून आणलेले, कर्जबाजारी झालेले व दुष्काळात सापडलेले लोक गुलाम होत असत. त्याकाळी उपासमारीने मरण्यापेक्षा स्वतः मुलामुलीची विक्री होत असे. मराठेकाळात स्त्री गुलामीची संख्या ही सर्वात जास्त असायची. गुलामांना करावी लागणारी कामे ही त्यांच्या उपयोगीतेवर अवलंबून होती. घरकामासाठी, शेतीकामासाठी, श्रीमंत लोक लहान मुलांच्या संगोपणासाठी गुलाम ठेवीत असत. पेशवाईत बदअंमल किंवा बदकर्माल सापडलेल्या स्त्रीस गुलाम केले जात असे. स्त्री जर शुद्र जातीतील असेल तरच तीला गुलाम केले जात असे हे एक खास गुलामगिरीचे वैशिष्ट्ये असे.

मराठेकालीन अस्पृश्यता:

सर्व जातींनी बहिष्कृत केलेल्या जाती असत त्यांना अस्पृश्य जाती असे म्हणत असत. यांची वस्ती गावकुसाबाहेर असे त्यांच्या वर खूप बंधने लादलेली असत. हिंदू समाज रचनेची अस्पृश्यता ही संस्था त्याचीच तर्कशुद्ध स्वभावीक परिणीती आहे ही गोष्ट आज सिध्द होते. अस्पृश्यतेची संस्था ही हिंदू समाजात खोल मुरलेल्या बंधनेचे लक्षण आहे. हिंदूधर्मशास्त्राप्रमाणे अस्पृश्य या शब्दाचा अर्थ स्पर्श करणे अयोग्य असा होतो. मनुस्मृतीत सुध्दा अस्पृश्यतेची तीव्र कठोर व भयंकर बंधने सांगितली आहेत. अशुद्ध तो नेहमीसाठी अशुद्ध हा नियम या पारंपारीक अस्पृश्यतेपाठीमागे आहे. असे डॉ. आंबेडकर म्हणतात. छ.शिवाजीच्या काळात अस्पृश्यावर अधिक कठोर बंधने लादली गेली नाहीत म्हणजे शिवाजीने राज्यकर्ता या नात्याने काही भर घेतली नाही, परंतु पेशवाईत तसे नाही. पेशव्यांनी ही अष्पृश्यतेची व्यवस्था मजबुत केली. पेशवाईत अस्पृश्यतेच्या हालआपेष्टांना पारावार उरला नाही. अस्पृश्यताचे जीवन अधिक कष्टप्रद झालेले होते. पेशवेकालीन समाज आणि राज्यकर्ते हे अस्पृश्याच्या कट्टर विरोधात होते हे लक्षात घेतले पाहिजे. सर्वजातीच्या लोकांनी एक दिलाने राहुन संकल्प केला परंतु अस्पृश्यता किंवा जातीव्यवस्था या संबंदात पारंपारीक धोरणाचाच पुरस्कार केला. थोडक्यात शिवकाळापेक्षा अस्पृश्यावर पेशवेकाळात कठोर बंधने लादली गेली.

मराठेकालीन स्त्रीयांची परिस्थिती:

मराठेकाळात सामान्यतः एकत्र कुटुंब पध्दती समाजात रूढ होती. या कुटुंबात पुरुष, स्त्रीया, मुले, मुली, सासू, सासरे, दीर, जावा, नणंदा व इतर आप्तजन याचा समावेश होत असे. एकाच घरात 70 ते 75 माणसं एकत्र राहत होती त्याकाळी एकत्र कुटुंब पध्दती फायद्याची ठरत असे पितृप्रधान एकत्र कुटुंब पध्दती हा समाजरचनेचा मुख्य गाभा होता. त्याकाळी बालविवाह हा रूढ होता. मराठे काळात विवाह ही एक

धार्मिक गोष्ट मानली जात असे. त्यावेळी बहुपत्नीची पध्दत देखील अस्तीत्वात होती. तसेच सतीप्रथेची पध्दत सुध्दा होती. या प्रथेला धर्मशास्त्राची संमती असे. पतीचा मृत्यू झाल्यानंतर पत्नीने त्याचा बरोबर सती जाणे ही महत्वाची घटना मानली जायची. विधवेच जीवन हे समाजात अशुभ मानले जायचे त्यांना जीवंतपणीच समाजात नरकयातना भोगाव्या लागत असत. त्या काळात बालविवाह पध्दती अस्तीत्वात होती.

मराठेकालीन धार्मिक चालीरिती:

तत्कालीन समाजावर धर्माचा जबरदस्त पगडा होता. शिवाजी महाराज हे धार्मिक बाबतीत सहिअस्पृश्यतणुवृत्तीचे होते. त्यांनी आयुष्यभर सर्व जाती धर्म समभाव जपला. शिवकाळात धर्म म्हणजे व्रतवैकल्ये, भजन, पूजन किंवा श्राध्दपक्ष एवढाच मर्यादीत नसून धर्म म्हणजे स्वराज्याचे रक्षण, सामाजीक वैभव, परंपराचे रक्षण होय. धर्माने अंधश्रद्धा निर्माण करण्यापेक्षा लोकांमध्ये आत्मविश्वास चैतन्य निर्माण केले पाहिजे शिवाजीने पारंपारीक धर्माची जोपासणा करीत असतानाच राजकारणाच्या संदर्भात धर्माला योग्यते स्थान आणि आशय प्राप्त करून दिला पाहिजे. परंतु पेशवेकाळात होम, हवन, यज्ञ, अनुष्ठाने, शातीकर्म, सूर्यग्रहण व चंद्रग्रहण, आजारीपणा, दैवी उपाय, मुहूर्त, भाकून, अपशकुन, पायगुण, भूतदया, चेटूक, देवरूपी, नवस, व्रते, ब्राम्हण पूजा आणि दक्षिणा, प्रायश्चित, लोकसमजती, सण व समारंभ यांनी समाजात खूप मोठे महत्त्व प्राप्त झाले होते.

समारोप:

मराठेकाळात जी ग्रामसंस्थेत संरचना होती तीच पेशवेकाळात सुध्दा होती. जाती व्यवस्था ही शिवकाळातील तेवढी कठोर नव्हती कारण छत्रपती शिवाजी राजे हे सर्वधर्म समभाव माणणारे होते याउलट पेशवेकाळात भासनकर्ते मात्र जातीव्यवस्था पाळण्यात धन्यता मानत असत. जातीव्यवस्था ही शिवकाळापेक्षा पेशवेकाळात कठोर होती. शिवकाळात वतनदार हा समाज प्रतिश्ठेचा मानला जात होता. शिवकाळात वतनदारी पध्दत नष्ट केली नाही ती तशीच चालू ठेवली परंतु छत्रपती शिवाजी महाराजांनी प्रशासकीय व लष्करी कामासाठी कोणतेही नवीन वतने दिली नाहीत. गावगाडा चालविण्यासाठी बलुतेदारा बरोबर अलुतेदार सुध्दा होते. या वेळी बलुतेदारी ही जातीप्रधान व्यवस्था होती. उत्पादन वाटयावरील बलुतेदार व आलुतेदार आपला हक्क प्रस्थापीत करत होती. बलुतेदारावर जाचक बंधने होती. शिवकाळाशी वेठबिगारीची पध्दत होती तशी पध्दत पेशवे काळात देखील होती. वेठबिगारी सरकारतर्फेच लादली जात असे. शिवकाळात जशी गुलामगिरी होती त्याच प्रमाणे पेशवे काळात बदकर्म किंवा बदअंमल केलेल्या स्त्रीला गुलाम बनविण्यात येई शिवकाळात अस्पृश्यता तेवढी कठोर नव्हती. अस्पृश्यावर कडक बंधने ही होती. स्त्रीयाबाबत समाजात शिवकाळात मान सन्मानाचे स्थान देखील होते. सती प्रथेला शिवकाळात जसे स्थान होते तसेच पेशवेकाळात देखील होते परंतु काही अपवादापुरतेच होते. शिवकाळापेक्षा पेशवाईत धार्मिक चालीरीतीचे स्त्रोत जास्त प्रमाणात असलेले दिसून येते.

संदर्भ ग्रंथ:

- ✚ डॉ.पी.ए.गवळी मराठयाचा इतिहास (1630 ते 1818) कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद जानेवारी 1994.
- ✚ खरे ग.ह. व कुलकर्णी अरा. (संपादीत) मराठयाचा इतिहास खंडा 1,2,3 कॉन्टीनेटल प्रकाशन पुणे
- ✚ डॉ. एस.एस. गाठळ, मराठयाचा इतिहास (इ.स. 1630 ते 1818) कैलास पब्लीकेशन, औरंगाबाद.

- ✚ प्राचार्य गायकवाड व थोरात – मराठे कालीन संस्था व विचार
- ✚ डॉ. देशमुख शारदा, शिवकालीन व पेशवेकालीन स्त्री जीवन

- ✚ डॉ. अ.रा.कूलकणी शिवकालीन महाराष्ट्र, राजहंस प्रकाशन पुणे, डिसेंबर 2004